

ARHITEKTONSKO URBANISTIČKA REVITALIZACIJA KOMPLEKSA STAROG BEOGRADSKOG SAJMIŠTA: OPROSTORENJE FENOMENA LJUŠTURE**ARCHITECTURAL AND URBAN REVITALISATION OF THE OLD BELGRADE FAIR: EMBODIMENT OF THE SHELL PHENOMENON**

Veselko Vasić, Višnja Žugić, *Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad*

Oblast – ARHITEKTURA

Kratak sadržaj – Osnovna tema rada je rekonstrukcija i revitalizacija Starog beogradskog sajmišta – kulturnog i istorijskog nasleđa Beograda. Metodologija istraživanja se sastojala iz detektovanja prostornih fenomena na lokaciji Sajmišta. Primenom fenomena kao generatora prostora, uliva se novi arhitektonski jezik oslonjen na istoriju i arhitekturu tog mesta. Kroz prizmu primarnog fenomena ljuštura i sekundarnog fenomena dubine sećanja, Staro beogradsko sajmište postaje predmet oprostorenog narativa, usmerene percepcije i distancirane empatije. Prožet žižnim tačkama i javnim koridorima, Sajmište predstavlja slojeviti arhitektonsko-urbanistički kompleks sa primarnom funkcijom prostorno manifestovane memorije.

Ključne reči: rekonstrukcija, revitalizacija, Sajmište, ljuštura, narativ, distanca

Abstract – The main topic of the paper is the reconstruction and revitalisation of the Old Belgrade Fairground, a significant part of Belgrade's cultural and historical heritage. The research methodology involved identifying spatial phenomena at the Fairground site. By applying these phenomena as space generators, a new architectural language, rooted in the history and architecture of the location, is introduced. Through the lens of the primary phenomenon of the "shell" and the secondary phenomenon of "the depth of memory," the Old Belgrade Fairground becomes the embodiment of a spatialised narrative, focused perception, and distanced empathy. Interspersed with focal points and public corridors, Fairground emerges as a layered architectural-urban complex, with its primary function being the spatial manifestation of memory.

Keywords: reconstruction, revitalisation, Belgrade Fairground, shell, narrative, distance

Master rad se bavi fenomenologijom prostora i primenom fenomena kao generatora za stvaranje novih prostornih alata. Staro beogradsko sajmište predstavlja nasleđe modernističke arhitekture Beograda.

NAPOMENA:

Ovaj rad proistekao je iz master rada čiji mentor je bila dr Višnja Žugić, vanr.prof.

1. UVOD

Zbog svoje turbulentne istorije ovaj prostor nosi dodatne epitete, koji arhitekturu ne stavljaju kao jedinu relevantnu komponentu. Od progresivnog gradskog centra, preko jevrejskog logora, pa sve do stambenog naselja, Sajmište predstavlja mesto koje se suočava sa problematičnom prostorno-društvenom slojevitosti. Fenomenologija prostora, kojom se ovaj rad bavi, direktno je povezana sa pojavom slojeva. Nagla promena arhitektonskog programa i urbanističke organizacije, obesmišljava pojam projektovanja objekta sa unapred predviđenom namenom. Gubljenjem egzistencijalne vrednosti objekta, pojavljuje se pojam šupljine/ljuštura, koji omogućava dalji život objekta bez utilitarnog svojstva. Objekat se sagledava kao opna (ograničen prostor) u kojem se bez prilagođavanja menjaju arhitektonski programi. Pored "čišćenja prostora" javlja se ideja sagledavanja i fizičkog distanciranja od istrojske turbulencije. Korelacijom fenomena ljuštura, percepcije i distance, nastaju arhitektonski alati koji kreiraju oblik prostora. Preklapanjem javne i delimično javne namene, Sajmište zadržava funkciju gradske žižne tačke i omogućava postojanje nekompatibilnih arhitektonskih programa, na jednom mestu.

2. ISTORIJSKI KONTEKST

Pred Drugi svetski rat Evropa je bila izložena političkim, ekonomskim i društvenim promenama. Posledice nakon Prvog svetskog rata ostavile su za sobom ožiljke. Velike sile poput Nemačke i Austrougarske, koje su iz ovog sukoba izašle kao poražene, su pored navedenih zastoja pretrpele kaznene mere. Uspon totalitarnih režima, jedna je od ključnih promena na teritoriji tadašnje Evrope. Pojavom diktatorske ideologije u Italiji, započinje talas koji se širi na ostatak kontinenta.[2] Velika ekonomska kriza imala je razarajuće ekonomske posledice. Dodatno slabi već krhke ekonomije ideološki ostrašćenih društava. Time se potpomaže osuđivačka retorika, koja je postavljala Jevreje kao glavne krivce za tadašnju lošu finansijsku situaciju.[4] Teški egzistencijalni faktori u kombinaciji sa ambicijama totalitarnih režima i rastućim antisemitizmom, omogućili su stvaranje uslova za izbijanje najvećeg oružanog sukoba u modernoj istoriji.

3. ARHITEKTONSKO-URBANISTIČKA ANALIZA KROZ SOCIOLOŠKO-POLITIČKU PRIZMU**3.1. Uticaj političkih dešavanja u Evropi na urbanizam u Jugoslaviji**

Modernistički pokreti i evropski uticaji, pred Drugi svetski rat, kojima su Jugoslavija kao i ostale evropske države bile izložene, odicali su funkcionalnošću i jednostavnošću. Modernistički arhitektonsko-urbanistički pokreti poput Bauhauasa i funkcionalizma su kao primarnu ideju imali pojednostavljenje forme. Jedan od vodećih razloga modernističkog uticaja na Jugoslaviju jeste veza domaćih arhitekata sa stranim kolegama, prestižnim univerzitetima i institucijama.[3] Drugi svetski rat je sa sobom doneo razaranja urbanih prostora širom Jugoslavije. Veliki gradovi su pretrpeli veliku štetu zbog navedenih promena. Bombardovanje Beograda, dovelo je do uništenja značajnog dela arhitektonskog nasleđa. Veliki deo beogradskih jevrejskih zajednica bio je zlostavljan i progonjen tokom nacističke okupacije.[5] Mesta poput Starog sajmišta, prvobitno zamišljena kao moderna urbana zona, pretvorena su tokom rata u logore za internaciju Jevreja, Roma i političkih protivnika. Staro sajmište, koje je pre rata bilo mesto održavanja međunarodnih sajmova i izložbi, pretvoreno je u logor za Jevreje i političke zatvorenike. Ova transformacija pokazuje kako je arhitektura, zamišljena kao simbol modernosti i progressa, postala sredstvo represije i nasilja.[2]

3.2. Promena urbanističke strukture Sajmišta/posledica političkog stanja u državi (tri perioda Sajmišta)

Period Starog sajmišta od 1937-1941. godine definiše se kao period sajma, gde se izgradnja Sajmišta i novoprojektovane strukture koriste se u izložbene svrhe.[2] Projektovan u modernističkom stilu, sajam je činio niz paviljona i objekata organizovanih u urbanističku strukturu. Centralni deo sajmišta monumentalno je obeležen Centralni tornjem, koji predstavlja dominantni prostorni reper. Neki od istaknutih paviljona su bili: nemački, italijanski, čehoslovački, turski, mađarski, Spasićev, Filipsov, kao i šest jugoslovenskih paviljona.[3] Period nacističke okupacije i logor Sajmište od 1941-1944. godine definiše se kao period logora. Sajmište se u ovom vremenskom razdoblju koristi kao sistemska urbanistička struktura za istrebljenje jevrejske, romske i srpske populacije. Tokom nacističke okupacije Beograda, sajmište je pretvoreno u koncentracioni logor. Pored funkcionalnih promena, najuočljivije su bile izmene samih paviljona, čija se forma u oderđenoj meri prilagodila novonastaloj situaciji. Period nakon rata 1944. definiše se kao najduži period, od bombardovanja Beograda do sadašnjice. Iako su neke zgrade bile relativno neoštećene, njihova prvobitna funkcija nije bila obnovljena, i većina paviljona je korišćena za privremene stambene ili industrijske svrhe. Jedan deo objekata je uzurpiran u funkciji umetničkih ateljea.[2]

3.3. Arhitektonska spoznaja prostornih fenomena na lokaciji Starog beogradskog sajmišta

Prostorna fenomenologija Starog beogradskog sajmišta vezuje se ključne termine koji spajaju prostor sa društvom. Spoznajom istorijskog konteksta i obilaskom lokacije, stvara se potreba za definisanjem najdominantnijih uticaja na pojedinca u prostoru. Niz prostornih uticaja na posmatrača, predstavlja prostorni

fenomen. Zbog dramatične prošlosti Sajmišta, svaki od fenomena pokušava da poveže jedno mesto sa tri nekompatibilna arhitektonska programa (sajam/logor/stanovanje). Pojavljuju se pojmovi: ljuštura, šupljina, dubina sećanja, slojevitost, talog, čija uloga je objedinjenje svih uticaja na jedno mesto sa ciljem definisanja dominantnog prostornog fenomena. Razumevanjem fenomenologije prostora, javlja se pojam „arhitektonska spoznaja”, koji predstavlja očitavanje „težine” prostora, kroz njegove ostatke. Prepoznavanje prostorne emocije, kroz preostale ruinirane delove arhitekture Sajmišta, stvara se emocionalna veza između nekad i sad.

4. FENOMENOLOGIJA LJUŠTURE

4.1. Prostorna fenomenologija kroz primer Starog beogradskog sajmišta

Prostorni fenomen u arhitekturi odnosi se na specifične prostorne pojave, karakteristike i doživljaje prostora koji nastaju kao rezultat interakcije različitih elemenata u izgrađenom okruženju sa pojedincom. Prostorni fenomen može podrazumevati doživljaj ili vezu između fizičkih i emocionalnih osobina prostora. Razumevanjem arhitektonskih karakteristika (proporcija, kretanje kroz prostor, materijalizacija) omogućava se emocionalna konekcija posmatrača sa raspoloženjem okoline. Interakcijom pojedinca sa izgrađenim kontekstom, oblikuje se veza posmatrača i posmatranog prostora. Detekcijom fenomena na lokaciji Starog beogradskog sajmišta, akteri (posmatrač i njegov kontekst) ostvaruju vezu kroz razumevanje prostorno-društenih slojeva. Spoznajom prostorne emocije, posmatrač kreira vezu sa jednim mestom u svim njegovim periodima. Artikulacijom perioda kroz prostorne fenomene, omogućava se stvaranje arhitektonskih alata. Prostornim oruđem vrši se intervencija koja osposobljava arhitekturu da izazove empatiju prolaznika manipulacijom prostora.

4.2. Fenomenologija prostora kroz pojam ljušture

Prostorni fenomen predstavlja doživljaj ili vezu između posmatrača i posmatranog prostora i sagledava događaj u prostoru kao sopstvenu egzistencionalnu komponentu. Postojanjem događaja, pojedinac se usko vezuje za vreme u kom se odigrao događaj i za mesto na kojem se odigrao događaj. Manifestacijom više događaja na jednom mestu stvara se fenomenološka slojevitost. Uticaj previše različitih fenomena, izazvanih čestom promenom arhitektonskog programa jednog mesta, čini prostor bezličnim. Fenomen koji korelira sa bezličnošću jeste fenomen ljušture/šupljine. Na primeru Sajmišta, istorijska slojevitost i nagla promena arhitektonskih programa paviljona, čini fenomen ljušture kompatibilnim za taj prostor.

4.3. Sagledavanje u seriji kroz artikulaciju ljušture kao novog prostornog alata

Kao novonastali element u prostoru, koncept koji proizilazi iz fenomena ljušture nameće novu urbanističku morfologiju Sajmišta. Pored postojećih paviljona, strukture koje se javljaju u prostoru generišu drugačiji način sagledavanja prostora (kontrolisanje percepcije). Neke od pojava koje se javljaju u prostoru jesu promena

nivoa, događaj, suženja, promena dubine. Svaka od ovih pojava predstavlja jednu tačku u Kalenovom (Gordon Cullen) sagledavanju prostora u seriji. Kalen navodi da svaka priča u čovekovoj emocionalnoj reakciji, mora da obuhvati i temu nivoa. Razlikom u nivoima, možemo nešto bliže ili dalje da sagledamo i na osnovu toga emotivno da reagujemo. Takođe, događaj u prostoru se sagledava kao podstrek, privlačenjem pažnje fokusiramo i pogled posmatrača (kadrovi u prostoru). Suženja su opisana kao pritisak, gde se prostorom može iskazati tenzija, dok se promena dubine sagledava kao još jedna emocionalna poveznica, gde prostor govori o svojim emocijama. [1]

5. PROSTORNA MANIFESTACIJA FENOMENA

5.1. Arhitektonska reprezentacija pojma “granice u granici”

Pojam „granice u granici” nastaje potrebom da se ljuštura (paviljoni) distanciraju od posmatrača i da se stiče impresija prostora kroz kadrove. Kontrolisanje percepcije se vrši opnom, koja predstavlja novi gabarit „unutrašnjeg” prostora. Nastankom granice, stvara se događaj na prelazu između unutra i spolja. Ne-mesto (paviljon očišćen od namene) i opna (envelopa), kreiraju međuprostor, koji se karakteriše kao nepripadajući prostor-limbo. Ambijentalni efekat izazvan granicama, kreira prostorne pojaseve kroz koje posmatrač percipira okolinu.

5.2. Ljuštura i platforma kao prostorni naratori

Arhitektonski elementi, koji imaju glavnu ulogu u prenošenju narativa pojedincu, jesu platforma i ljuštura. Platforma kao kontinualna forma predstavlja tok radnje, dok ljuštura/paviljoni čine stanice koje imaju interpunktivnu ulogu. Kroz arhitektonsku formu, prostor prenosi emociju i izaziva empatiju, time se postavljaju temelji narativa i kreiraju delovi priče.

5.3. Prostorni manifest novonastale granice

Prostorni manifest ili nagoveštaj važnih pitanja u prostoru, predstavlja opna koja kreira novi vid prostora unutar svojih gabarita. Oprostorenje envelope, kao glavnu karakteristiku prezentuje promenu ambijenta, to jest promenu sredine. Događaj naglašava razliku između unutra i spolja i stvara emotivnu konekciju između eksponata (paviljona) i posmatrača. Dramaturgija prostora, koja nastaje pojavom opne se povećava kretanjem kroz nepripadajući prostor (limbo). Emocionalna reakcija pojedinca izazvana okolinom, uzročno je vezana za pričanje priče. Glavnu ulogu ima distanca, koja je ograničavajući faktor posmatraču i njegovoj empatiji.

6. TEHNIČKI OPIS

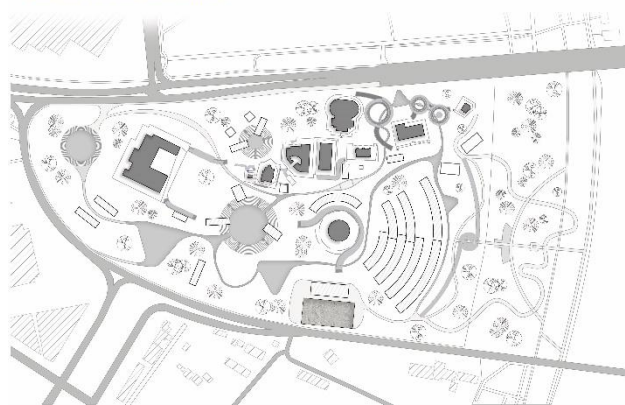
6.1. Rekonstrukcija i revitalizacija

Rekonstrukcija, predstavlja ponovno podizanje, to jest ponovno uspostavljanje forme kompleksa, uz poštovanje prema postojanju stare forme. Rekonstruktivne promene su korenite i čvrsto se oslanjaju na postojeće fundamente obnovljenog kompleksa.

Metodologija revitalizacije podrazumeva celokupnu obnovu, to jest oživljavanje kompleksa u ovom slučaju,

kroz materijalne i duhovne vrednosti. U cilju promene funkcije predmetnih građevina, ova metoda obuhvata skoro sve tehničke procese i prostorne intervencije. Staro beogradsko sajmište predstavlja važno modernističko nasleđe Beograda. Kroz projektni zadatak se težilo da se ravnomerno ophodimo prema svim istorijskim epohama Sajmišta, to jest da svaki period dobije validaciju kroz koncept i kasnije novonastalu formu (Slika 1).

OSNOVA - URBANISTIČKI PRIKAZ

Slika 1. Situacioni prikaz „Memorijalni park Sajmište”

6.2. Promene ne nivou urbanizma

Detaljnijom analizom fenomena i uspostavljanjem kadrova i tačaka sagledavanja u prostoru, sproveden je određeni broj odluka na urbanističkom nivou. Zadržavanjem programa stanovanja, dodavanjem memorijalnog centra i prožimanjem oba programa socijalizacijom, stvara se slojevit arhitektonsko urbanistički konstrukt. Stanovanje i deo socijalizacije se nalazi na koti 0.00, memorijalni centar se nalazi na platformi odignutoj od kote terena, dok se kretanje sa socijalizacijom nalazi na koti -3.00. Uklanjanje svih obejaka osim paviljona, predstavlja dodatni urbanistički poduhvat. Rasterećenjem Sajmišta od dodatnih objekata, pročišćen je plan bloka i moguće je bilo kreirati nove trase kretanja, mesta okupljanja, kao i zoniranje novim objektima u okviru celine.

6.3. Promene programske strukture paviljona

Uvođenjem fenomena ljuštura kao konceptualne komponente, paviljoni su oslobođeni od postojanja namene i preuređenja prostora. Rasterećenjem paviljona od funkcije, stvaraju se „ne-mesta”, koja nemaju namenu ni funkciju, jer se na taj način svojevrsno konzerviraju. Svaki od paviljona predstavlja stanice (tačke), koji se sagledavaju u seriji. Sadržaj u vidu eksponata i izložbi se nalazi u prostorima pre i posle paviljona.

6.4. Novoprojektovane strukture i njihova funkcija

Paviljoni kao prostori oslobođeni od arhitektonske namene i programa učestvuju u izložbi kao eksponati. Zbog istorijskog konteksta u kojima su bili akteri, javlja se potreba za određenom fizičko-emotivnom distancom. Uvođenjem distance kao relevantnog pojma, nastaje jedna od glavnih arhitektonskih formi unutar rada – platforma. Uloga platforme je višestruka, pored distanciranja posmatrača ima ulogu naratora i vodiča kroz memorijalni centar. Platforme se sastoje iz jednog ili dva nivoa, sličnog su formalnog karaktera sa malim varijacijama u

poprečnom preseku. Namena platforme je takođe da usmeri pogled posmatrača u prostorne kadrove. Druga prostorna komponenta, koja funkcioniše kao dopuna platformi u pričanju priče je opna (envelopa). Nastankom opne kreira se međuprostor-limbo, koji predstavlja tampon zonu između unutra i spolja, kao i prostor iz kojeg se komunicira sa ispraznjenim paviljonima. Forma svake od opni predstavlja ponovljeni gabarit paviljona visine 10m i prosečne udaljenosti 10m (Slika 2).

Slika 2. Izometrijski prikaz „Memorijalni park Sajmište”

6.5. Organizacija komunikacija

Postojanjem različitih nivoa privatnosti, koji su bili potrebni različitim programima, komunikacija je trebala da pomiri privatno sa polujavim i javnim. Kako bi se obezbedila dovoljna količina uslova, da svaka od zona privatnosti nesmetano funkcioniše, komunikacija se razvila na više nivoa. Organizacijom kretanja na tri različita nivoa, ispunjavaju se kriterijumi za svaku od zona. Za stanovanje određena je najpristupačnija kota, a to je kota terena. Memorijalni centar, zbog ideje distance je određen kao komunikacija na koti iznad 0.00, dok je javna namena prostora locirana na koti ispod kote terena.

6.6. Materijalizacija

Svi paviljoni su materijalizovani u univerzalno beloj boji, koja prestavlja dodatno naglašavanje praznjenja paviljona i distanciranja posmatrača. Platforme su takođe uniformisane materijalom i sve su projektovane u tekstilnom betonu. Staze na koti 0.00 su popločane behaton kockama, dok su staze i potporni zidovina na minus koti projektovani u armiranom betonu.

6.7. Programska šema memorijalnog parka

Memorijalni centar je sadržajem fokusiran na platforme, koje su glavni nosioci izložbe. Izložba se sastoji iz četiri zasebne postavke. Prva postavka se nalazi na platformi oko centralne kule i bavi se temom sajma i progresivnog Beograda. Druga postavka se nalazi na platformi uz nemački paviljon i bavi se tematikom stanja u Evropi, Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata, kroz prizmu Holokausta. Treća i najtraumatičnija izložba nalazi se na platformama uz upravnu zgradu, italijanski paviljon, čehoslovački paviljon i završava se sa turskim paviljonom. Tema kojom se bavi ovaj deo izložbe je Judenlager logor, a poslednji deo izložbe se vezuje za Anhaltelager logor i sadašnjicu sajmišta, prostire se od Spasićevog paviljona, preko mađarskog, pa do izlaska na nasip reke Save, gde se završava izložba. Zgrade oko velikog trga (između kule i nemačkog paviljona)

umetničkog su kataktera – izložbeni prostori, amfiteatri, koncertne sale. Objekti sa južne strane nemačkog paviljona predstavljaju objekte za logistiku memorijalnog centra (održavanje). Kod malog trga, između nemačkog paviljona i upravne zgrade, koncentrisani su objekti za edukaciju (biblioteke, prostori za tribine, konferencijske sale). Strukture uz platformu, pored centralne kule, nemačkog paviljona i čehoslovačkog paviljona su u funkciji objekta u kojem se nalazi izložba, koja se sagledava sa platforme. Stambeni blok je fokusiran uz istočnu stranu centralnog paviljona.

7. ZAKLJUČAK

Istraživanjem prostornih fenomena i njihovim uticajem na posmatrača i okolinu, stiču se dodatne mogućnosti za razvijanje i istraživanje prostornih intervencija. Staro beogradsko sajmište, kao jedan od spomenika kulture predstavlja kompleksnu šemu događaja na jednom mestu. Razumevanjem istorije i sticanjem empatije kroz prostor, stvara se iskustvo koje odstranjuje mogućnost da se događaji odigrani na Sajmištu izbrišu ili izobliče. Arhitektonski elementi u ulozi naratora pričaju priču Sajmišta i sprovode posmatrača kroz prostore kreirane empatijom. Kroz fenomene ljuštore i dubine sećanja, kreira se arhitektonsko-urbanistička forma, koja Sajmište ponovo stavlja na mapu grada kao novi/stari gradski centar.

8. LITERATURA

- [1] Kalen, Gordon: Gradski pejzaž, Beograd, 2007.
- [2] Branko Petranović: Istorija Jugoslavije 1918-1988., Nolit, Beograd
- [3] Moderna arhitektura Beograda u osvit Drugog svetskog rata: sajam stadion, logor; Orion Art, Beograd, 2012.
- [4] <https://www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/holokaust-u-srbiji.php> (pristupljeno u julu 2024.)
- [5] <https://holocaust.rs/logor-na-starom-sajmistu/> (pristupljeno u julu 2024.)

Kratka biografija:

Veselko Vasić rođen je u Bačkoj Topoli 1999. god. Završio osnovne studije na Departmanu za arhitekturu i urbanizam Fakulteta tehničkih nauka u Novom Sadu 2022. godine.

Dr. Višnja Žugić je vanredni profesor na Departmanu za arhitekturu i urbanizam Fakulteta tehničkih nauka u Novom Sadu, gde učestvuje u realizaciji nastave u oblasti arhitektonskog projektovanja.